

NAGY ENDRE

A SKIZMA ÖSSZEFOLDOZÁSA (Osztály/struktúra vagy rétegződés?)

Alábbi tanulmányt a szerző 1986. tavaszán írta, s megírásához az a tapasztalat adta az Impulzust, amelyet 1982-től folytatott falukutatóival kapcsolatosan szerzett, nevezetesen, hogy a közvetlen megfigyelés révén érzékelhető társadalmi tagozódás más képet mutat, mint a rétegződéskutatások. A szerző elsősorban a maga számára akarta saját problémáit tisztázni, s ehhez jó alkalmat nyújtott Kolosi Tamás alaptanulmánya. A műhelytanulmányt a szerző szűk körben, a JPTE Szociológia Tanszékének munkatársaival vitatta meg és nem szánta publikálásra. Néhányan azonban, akik olvasták, úgy vélték, hogy szélesebb kör érdeklődésére is számot tarthat.

1. Tanmese tanulsággal

A kérdés az, hogy a társadalmi csoportok minek következtében minősülnek csoportnak, vagy másként: mi konstituál a csoporttagok között olyan kapcsolatot, mely más csoportoktól elhatárolja őket. Nos, ez a társadalmi kapcsolatok problémája. A megfigyelő bármely külső jegy alapján az embereket a legkülönbözőbb csoportokba sorolhatja. Megkonstruálhatja a „szőke, kékszemű, izmos, testileg-lelkileg egészséges” emberek átlagtípusát (mint mondjuk Thomas Mann a Tonio Krögerben), de az így képzett csoport a valóságban nem létezik. Képzhet olyan struktúrát is, amely pl. a szem színe szerint csoportosítja az embereket. Ha a kékszeműeknek nincs olyan cselekvésük, amely őket egymásba kapcsolódóan vagy egymást kiegészítően „koherálja”, ha nincs olyan faktor, amely „a csoportot okozza”, akkor a kékszeműek csak külsődlegesen, a *kutató számára* képeznek csoportot, *önmaguk számára* nem. A kékszeműek halmazára ettől még realitás, ellentétben az előbb leírt nominális csoporttal, de a valóságnak másik fokozatát képezi. Nevezzük ezt a fajta létezést — Hegeltől–Marxotól vett terminussal — léttel-bírónak. A pusztán léttel-bíró realitás bírhat is szociológiai jelentőséggel, ha valamely más csoport számára emberek meghatározó halmazánál a kékszeműség attribútuma cselekvésük kiváltó okává válik. A hatalmi elit a kékszeműek és barnaszeműek javakkal való ellátottságának jelentőséget tulajdonít és a két csoport között azok elosztását megváltoztathatja. Ha az egyenlőtlen elosztás a két csoport között a hátrányos helyzetűeket esetleg tömegcselekvésre („morgás”), vagy éppen közösségi-tudatos csoportcselekvésre indíthatja, akkor természetesen a politikai elit számára fontos kérdés a kékszeműek száma, műveltségi színvonala stb.

Ha az embereket a szem szín szerint a hatalmi elit tagolta, akkor a társadalomnak van közjogi-állami politikai struktúrája, de nincs saját sui generis struktúrája, egyszerűen nincs társadalmi struktúra. Ha azonban bármi okból a kékszeműek nem a szemük színe szerint, vagy nemcsak aszerint kezdik saját magukat azonosítani, vagy ha nem azokat a javakat preferálják, mint amelyeket a hatalmi elit osztogatni tud; ha pl. a kékszeműek egyik csoportja a materiális javak helyett kezd fontosabbnak tartani az üdvjavakat és ezzel azokat, akik ezek elosztása felett rendelkeznek, sőt, ha a kékszeműek elkezdik lebecsülni a kékszemű barnahajúakat, s ezen az alapon a kékszemű szőkehajúak szervezkedni kezdenek és sikeresen monopolizálnak bizonyos javakat a hatalmi elit tudta nélkül, vagy tehetetlensége mellett, — akkor megindul a társadalmi struktúra

képződése. Ilyenkor persze a társadalom még mindig tagolódik szemszín szerinti léttel-bíró csoportokra is, még mindig ki lehet mutatni egyenlőtlenségeket e csoportok között s egyes alcsoportjaikon belül, de maga a társadalom már más minőségű és mennyiségű egyenlőtlenségeket termel, s ha a hatalom még mindig szemszínben gondolkodik és cselekszik, akkor politikája célt téveszt.

De tegyük fel, hogy a hatalmi elit is tagolttá kezd válni, s vannak, akik már az új tagolódási elv szerint gondolkodnak és cselekszenek. Ekkor az egyenlőtlenségkutató, rétegződéskutató és struktúrakutató, ha még mindig a szemszín szerinti egyenlőtlenségeket kutatja, s a régi állami struktúrák alapján áll, akkor akaratlanul is a hatalmi elit azon csoportja részére szállít tudományos érveket, amelyek tagjai a régi struktúrában vagy anyagilag vagy eszmeileg, vagy mindkét módon érdekeltek.

A társadalmasodás alapalakulatainak formális tipológiája eltekint e társulás *konkrét alapjának* mibenlététől. A kutató számára az a kérdés, hogy a társadalmasodási formák végtelen kavalkádjából immár mit tekintsen lényegesnek. Ezzel az értékek világába lépünk. A vallásszociológus számára, ha a hitet értéknek fogja fel, a lényeges struktúra az, amely az emberek vallási közösségekbe, szervezetekbe, szervezkedésekbe, pártokba stb. tagolódása alapján épül fel. A gazdaságszociológust az a tagolódás érdekli, amely az embereket a javak termelése, elosztása, cseréje és fogyasztása szerint sorolja csoportokba. A művelődésszociológus az emberek műveltségi típus, színvonal stb. szerinti tagozódását állítja előtérbe, a politikai szociológus pedig természetesen a hatalom megosztásához rendeli hozzá az individuumokat. És nyilvánvalóan más-más struktúrákat fognak festeni. Mind „igaz” lesz a maga módján. Még az is, amely az individuumokat materiális és szimbólikus javakhoz rendeli hozzá, s a társadalom tagolódását a javak egyenlőtlen elosztása felől közelítve meg, a különböző jószágfajták (hatalom, egészség, bér, presztízis stb.) dimenzióban alkot hierarchikusan elrendezett embercsoportokat.

Lehetséges más megközelítésmód is. Nevezetesen, amely egy-egy aspektusnak nem tulajdonít értéket, hanem csupán heurisztikus munkahipotézisként kezeli az anyag kiválasztását. Nem firtatja, vajon a társadalom *elsődlegesen* az anyagi újratermelésben elfoglalt pozíciók, vagy a vallásos hit típusai szerint tagolódik-e, hogy tehát „lényegében” mi határozza meg a társadalmi struktúrát, hanem azt mondja: engem most az érdekel, hogy a materiális javak szerzőmódja szerint a népességben milyen társadalmi csoportokat tudok definiálni. Ez empirikus kérdés és vizsgálat.

Azt a tételt, hogy döntően a javak fölötti rendelkezés mértéke és módja (a társadalom osztálytagozódása) determinálja a hatalmat, a presztízst, a vallást stb., egyszóval a felépítmenyi viszonyokat, kutatási hipotézisként el kell fogadni. Csak az nem elfogadható, ha a kutatót értékpremisszája vakká teszi a valóság empirikus tendenciáival szemben.

Bírálatunk Kolosi Tamás rétegződéskutatásáról két típust egyesít. Egyrészt ideológiakritikai: megpróbáljuk kimutatni, hogy Kolosi értékválasztása milyen politikai funkció betöltésére teszi kutatását objektíve alkalmaznak. Másrészt megmutatjuk, hogy struktúra és rétegződés szétválasztása, s a társadalomtagozódásnak az egyenlőtlenségek felől való megközelítése eltávolít a mai magyar társadalom reális osztály-, csoport- vagy rétegszerkezetének (nevezzük ahogy akarjuk) leírásától.

Kolosi politikai értékpremisszája a *társadalmi egyenlőség*. A szocializmust a társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölésére megalkotott társadalomnak tartja. Kolosi sze-

rínt a központosított újraelosztás a „civil” társadalom bizonyos szféráit nem érte el, s így bizonyos egyenlőtlenségek továbböröklődtek. Az aktuális társadalmi egyenlőtlenségeket meghatározó elosztás két szférája az állami redisztribúció és a civil társadalom. Ha Kolosi ehhez a kiindulópontoz tartaná magát, akkor valóban meg tudná szerkeszteni azt a társadalmi struktúrát, amelynek a következményeként mutatkoznának meg ezek az egyenlőtlenségek. Ő azonban nem ezt az utat választja, hanem az egyenlőtlenségek felől közelíti meg a kérdést: „Számunkra tehát úgy fogalmazódik meg a kérdés, hogy mekkorák és milyenek ezek az egyenlőtlenségek a mai magyar társadalomban, megfelelnek-e vagy nem társadalmi fejlettségünk jelenlegi szintjének.”¹

Kolosi ezután megállapítja: nálunk az osztálykülönbségek csökkennek, ezért „történelmi realitásként vetődik fel egyenlőségeszményünk” (azaz a Kolosi egyenlőségeszménye) újragondolásának szükségessége.

Kolosi tehát a *társadalmi* egyenlőség értékpremisszáját fogadja el, ami azt jelenti, hogy nem csupán az osztályegyenlőség, vagy az osztályegyenlőtlenségek felszámolásának a híve.

Szerinte tehát nálunk az osztálykülönbségek csökkentek, lépések történtek az osztályok megszüntetése irányában. Nemde e kijelentés csak azon előfeltetés mellett lehetséges, ha elfogadjuk a „két osztály + egy réteg” sztálini eredetű modelljét? Vajon ez a két felosztási alappal, egyrészt a tulajdonformával (állami tulajdon=munkásság, szövetkezeti tulajdon=parasztás) másrészt a munkajelleggel (szellemi munka=értelmiség) dolgozó, ezért logikailag is hibás tézis nem a tulajdonviszonyok nem reális, hanem fiktív (-jogias) felfogásán épült-e fel? Nem lehetséges-e, hogy a létező szocializmus társadalmá is osztálytársadalom, amelyben pontosan úgy, ahogy Marx az osztályokat meghatározta, a termelési és létfeltételek elsajátítási viszonyai határozzák meg a markánsan elkülöníthető embercsoportokat, s ezek adják ki a társadalmi struktúrát? Vajon nem a sztálini struktúramodellből kiinduló kérdésfeltevés miatt szorult háttérbe Kolosinál a struktúrakutatás a rétegződés kutatással szemben? Egyszerűbb volt talán odahagyni a struktúrát és ideológiailag semlegesebb mezőre, a rétegződés mezéjére átvinni a problémát? Kolosi tehát azokra az egyenlőtlenségekre helyezi a hangsúlyt, amelyek nem osztály-, hanem rétegspecifikusak. Kérdése: „Melyek azok az egyenlőtlenségek, melyek relatív fejlettségünkéből következnek, s melyek azok, amelyek szervesen és perspektívikusan is hozzátartoznak szocialista társadalmunk lényegéhez. előrevivő erőt jelentenek. és amelyek nivellálása akadályozhatja, illetve akadályozza előrehaladásunkat?”²

Ez a lényegi kérdés, de ezen az absztrakciós szinten megválaszolhatatlan. Nem lehet ugyanis olyan elveket felállítani, amelyek alapján eldönthető lenne, hogy a. vagy b. konkrét egyenlőtlenség „jó” vagy „rossz”-e.

Kolosi válaszai a maga feltette kérdésekre elvont-utópisztikus jellegűek. Egyrészt kiküszöbölhetetleneknek tartja a munka szerinti elosztás teremtette egyenlőtlenségeket, másrészt viszont a munkamegosztás szerinti egyenlőtlenségeknek is hosszú távú mérséklését vizionálja, hivatkozva a klasszikusok egy mondatára, mely szerint az ember a termelési folyamathoz majd „örzöként és szabályozóként viszonyul”. De bármi legyen is Kolosi véleménye az egyenlőtlenségek természetéről és megszüntethetőségéről, az egészen biztos, hogy a válaszai, akár a munka szerinti elosztás, akár a munkamegosztás átalakítására alapozottak, semmiképpen nem érintik rétegződéskutatását, amely az egyenlőtlenségek hierarchikus eloszlását bemutatva sohasem veti fel azt a kérdést, hogy közülük melyek jogosak és melyek nem.

Kolosi elméleti hipotézisének egyik alappillére az egyenlőségeszmény mint érték-premisszima, a másik pedig struktúra és rétegződés szétválasztása. Nézzük ezeket közelebbről. Az egyenlőségeszménnyel kapcsolatban fel kell tennünk a kérdést: Marxista értékeszmény-e a társadalmi egyenlőség, a marxi társadalmi struktúrákban szerepel-e? És egyáltalán, metodológiailag működtethető-e az egyenlőtlenség, illetve az egyenlőtlenségekre épülő rétegződés fogalma?

A Gothai program kapcsán Engels kifejti, hogy a „minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése” mint jelszó igen aggályos, a „minden osztálykülönbség megszüntetése” helyett. Ugyanis, érvel, a különböző lokális egységek életfeltételei között mindig fenn fog állni egy bizonyos egyenlőtlenség, amelyet lecsökkenthetünk ugyan egy minimumra, de teljesen soha meg nem szüntethetünk.

Papp Zsolt szerint az egyenlőségeszmény ugyan Marx óta állandóan újratermelődik utópiaként a munkásmozgalomban, a marxista politikai ideológiában, vagy az „újbaloldali” mozgalmak létező szocializmusokat bíráló ideológiájában, de a lényeges fordulat tudományos szempontból az, hogy „az egyenlőség eszménye helyett az egyenlőtlenség empiriája vált a témakörben központi kérdéssé.”³

Csak hogy az, hogy az egyenlőségeszmény boncolgatása helyett az egyenlőtlenségek empirikus kutatása került előtérbe, nem változtat azon, hogy ezeknek a kutatásoknak látens, ki nem mondott értékaxiómája az egyenlőségeszmény. és csakis ezzel az érték-választással magyarázható az egyenlőtlenségek ilyen-amolyan vizsgálata. Ez határozza meg a kutatás menetét, metodológiáját is. Kolosinál nagyon szépen látható ez pl. abban a törekvésében, hogy a nominális különbségeket is gradálássákká értelmezze át, mert politikai értékválasztásából kifolyólag azt akarja bizonyítani, hogy a szocialista társadalom sem eléggé egyenlő társadalom, vagy — az ő megfogalmazásával — az aktuális egyenlőtlenségek nem felelnek meg „társadalmunk fejlettségi szintjének”. Bárhogyan is forgatjuk a dolgot, ez ortodox-szocialista, premarxista politikai világnézet.

Kolosi struktúrát és rétegződést keményen szétválasztja, s ezáltal éppen Fergétől akar elszakadni, akinek az a véleménye, hogy rétegződésméletről tulajdonképpen nem is lehetne beszélni, mert ami itt elmélet, az már tulajdonképpen a rétegződés magyarázata, az meg a társadalmi struktúrából fakad. Kolosi viszont mindenképpen meg akarja haladni a Ferge-féle koncepciót — akivel egyébként rokonságban áll értékpremisszáját illetően, s pontosan ezért nehéz számára az elhatárolódás —, s ezért kell elméletileg megalapoznia az egyenlőtlenségek statisztikai vizsgálatán alapuló rétegződés-modell vizsgálatot. Végül is utilitarista szempontokkal érvel: „Míg a rétegződéskutatás esetében — tárgyából következően — differenciálódások leírásáról van szó, és így az empirikus kutatási módszerek adódnak adekvát technikaként, a struktúravizsgálat esetében közel sem ilyen egyszerű a helyzet. Nem kívánom azt vitatni, hogy a társadalmi viszonyok, integrációs sémák komplex vizsgálatához elvileg kifejleszthetők-e logikailag zárt empirikus szociológiai vizsgálati módszerek. Mindenesetre tény, hogy jelenleg — s egyelőre belátható perspektívában — ilyenekkel nem rendelkezünk.”⁴

Kolosi elméleti próbálkozásai mögött az húzódik meg, hogy meg akarja alapozni a rétegződéskutatást elvonatkoztatva a struktúrától, de ugyanakkor a kettő közti kapcsolatot fenn is akarja tartani. A döntő fordulat a struktúra és a rétegződés szétválasztása a kutatásban. Ez aztán lehetővé teszi neki, hogy felhasználja a polgári rétegződéskutatások eredményeit (függetlenül attól, hogy azok legtöbbje tagadja a társadalmi struktúrát és a rétegződéssel helyettesíti). A helyzet tehát úgy néz ki, hogy Kolosi

deklarálja, hogy a struktúra határozza meg a rétegződést, hogy a struktúra jelöli ki a lényeges társadalmi egyenlőtlenségeket stb., de ezt az összefüggést nem vezeti le, azaz: a rétegződéskép független a struktúráképtől.

Összefoglalva fejtegetéseinket Kolosi értékpremisszájáról és metodológiájáról azt mondhatjuk (Lukács önéletírásából véve az ötletet): ortodox/szükső baloldali etika „egyesül” „jobboldali” metodológiával.

Ezt a jobboldali metodológiát konkrétan meg kell vizsgálnunk.

Kolosi szerint a rétegződés „a struktúra egészének társadalmi különbségekben való leképeződése”⁵ ugyan, de ő — mint ezt már többször láttuk — az egyenlőtlenségek felől közelít. Vívódik azzal, hogy a rétegződésnek milyen dimenziói legyenek, hogy e dimenziók hierarchikus viszonyban vannak-e, hogy a nominális különbségek graduálisak-e, hogy a rétegződés-dimenziók különbségek nyalábjai-e, é.i.t. Hangsúlyozzuk: a kiindulás az egyenlőtlenségek *mérésének* problémája (hiszen pontosan erre szolgál, ezt megalapozandó a rétegződés és struktúra fogalmi szétválasztása). Másrészt amikor Kolosi mérés-technikai problémákkal néz szembe, egyrészt elmondja, hogy a dimenziók kiválasztása értékaxiomatikus és tapasztalati (erre azt mondanánk: hétköznapi tudati) szempontok szerint történhet meg, másrészt pedig kifejti módszertani eszményét: „Ha feltételezhetnénk, hogy minden lényeges társadalmi különbséget le tudunk írni egy normál elosztású skálán, ahol a különbségek lineáris kapcsolatban vannak, akkor ezt a feladatot a legegyszerűbb módon tudnánk elvégezni a faktoranalízis segítségével, amelynek során az egy dimenzióhoz tartozó különbségek egy faktoron jelennének meg — legalábbis különböző rotációk segítségével ilyen tiszta faktorokat kapnánk —, és ezeket nevezhetnők egy-egy dimenziónak”.⁶ Csakhogy ez nem megy ilyen egyszerűen, legfeljebb elvileg, de így se kapunk választ arra a kérdésre, hogy a rendezés mennyire önkényes, mennyire „a különbségek lényegéből fakadó *rendeződéssről* van szó”.⁷ Ezért nincs más megoldás számára, mint az, hogy amit kategorikusan szétválasztott — a struktúrát és rétegződést, most újból összehozza, azaz ráfanyalodik a társadalmi struktúrára: „A *társadalmi különbségek* dimenziókba rendeződését akkor fogadjuk el igazoltnak, ha a kutatás során olyan *dimenziókhoz* jutunk, amelyek — a *társadalmi struktúrából levezethetők*”.⁸

Heuréka! — lássuk a társadalmi struktúrát, s ebből jönnek majd a dimenziók. De ő rögtön áttér arra a problémára, hogy az egyes dimenziók viszonylag függetlenek egymástól, nincs közöttük determinisztikus kapcsolat. Ez nyersen szólva azt jelenti, hogy a gazdasági struktúrából fakadó vagy a gazdasági dimenzióban mutatkozó egyenlőtlenségek nincsenek determinisztikus kapcsolatban más társadalmi egyenlőtlenségekkel: „a *társadalmi struktúra* ... *szempontjából kiemelkedő, meghatározó jelentősége lehet egy adott egyenlőtlenségi viszonynak akkor is, ha a társadalmi különbségek rendszerében nem lehet egyetlen rétegződési dimenzió egyedüli meghatározó, determinisztikus szerepét kimutatni*”.⁹ Példának hozza az egészségügyi helyzetet. Ennek biztos vannak strukturális okai, ezek azonban nem közvetlenül és kiváltképp nem egyetlen struktúrára jellemzően hatnak arra, „hogy az egészség–betegség skála mentén elrendeződő különbségeknek milyen a szerepe a társadalom rétegződésében”.¹⁰

Erre a struktúra-kutató azt mondaná: persze, hogy rosszabb helyzetben van a beteg részvényes az egészséges részvényesnél, de ez mit sem változtat azon, hogy mindkettőjük helye a társadalmi struktúrában a járadékosok között van. Ha pedig a

rétegződéskutatónak ez lényegtelen szempont, azzal csak azt bizonyítja, hogy számára a struktúra nem lényeges.

Kolosi itt tulajdonképpen saját kutatását legitimálja. Mintha azt mondaná: „Eltársaim, én ugyan nem tudom megmagyarázni, miként vezethető vissza az egészségügyi egyenlőtlenség a társadalmi struktúrára, de maguk ne is törődjenek vele, lássák be, hogy itt súlyos egyenlőtlenségek vannak, amiket én mérésekkel tudok igazolni, erre figyeljenek és intézkedjenek, mert különben »„politikai kérdés” válhat a dologból«.

— Itt aztán valóban megmutatkozik, hogy a rétegződéskutató, mint ahogy a Kolosi idézte Gerstenberger mondja, „nemzeti könyvelést” végez. A főkönyvelő azonban nem struktúrakutató szociológus.

Kolosi tehát — a struktúrára hivatkozó olykori deklarációk ellenére — a polgári struktúrakutatás dimenziójában mozog, s ezt a rétegződés = társadalmi egyenlőtlenségek szélsőbalos ideológiájával kompenzálja.

A rétegek, amelyekhez Kolosi eljut, csak nominálisak vagy legfeljebb — a mi terminológiánkban — léttel bírók lehetnek, de se nem közösségek, se nem magán- vagy magáértvaló csoportok.

Kolosi is elérkezik a státuszindex kiszámításának és a státusz-inkonzisztencia meghatározásának és mérésének a problémájához. Itt megint a struktúra bevetésével igyekszik szabadulni a jobboldali metodika ketrecéből, de ez végül is nem sikerül.

A státuszok és az ő indexeik

Az eddigi rétegződéskutatások többsége, kezdi Kolosi, a rétegződés egyes dimenzióit teljesen rendezettnek tekintette. Csakhogy itt, mondja, két probléma is van. Az egyik az, hogy bár egy dimenzión belül a státusz ugyan objektíve adott, de közvetlenül nem mérhető, csak a mért primér különbségekből lehet megszerkeszteni. (Ez azt jelenti, hogy egy dimenzión belül több mutatóban elfoglalt érték alapján kell valamiféle módon meghatározni az egyén státusz-értékét, ami nem valóságos, hanem átlagérték.) Továbbá a vertikális skála szerint részben rendezett státuszokat teljesen rendezett vertikális skálára kell transzformálni, ami eltünteti a nem-vertikális különbségeket. Nem értjük, hogy ez számára miért probléma, ha egyszer már „bebizonyította”, hogy a nominális különbségek is graduálisak; vagy a vertikális különbség nem azonos a graduálissal? A másik probléma pedig a különböző dimenziókban elfoglalt státuszok viszonya.

A hagyományos rétegződéskutatásnál Kolosi megpróbál továbblépni, mégpedig a szintetikus vagy általános státusz megkonstruálásával. Minthogy „a rétegződés egyes vertikális dimenzióiban az egyének státusza nem konzisztens, ezért mesterséges úton konstruáljuk meg a szintetikus (vagy más szóval általános) státust, amely nem más, mint (idézi Weselowskit és Słomczynskit:) „azon pozíciók súlyozott átlaga, amelyet az adott egyén vagy csoport a társadalmi differenciálódás különböző dimenzióiban elfoglal”.¹¹ Ez a státusz mesterséges képződmény, amelyet a kutató hoz létre különböző manipulációk segítségével (azaz nominális csoport). Csakhogy az esetek többségében a státusz „objektivitása tűnik el”, mondja Kolosi meglehetősen homályosan, mintha azt akarná bizonyítani, hogy az ilyen manipulációkkal képzett, általános státuszban található ember-csoportok *valóságos* rétegek lennének. S Kolosi úgy gondolja, hogy azok az egyének, akik esetében nincs státusz-inkonzisztencia (mondjuk magas a jövedelmük és az iskolázottságuk is) reális csoportot képeznek. Szerintünk ezt minden

egyes esetben konkrétan meg kellene vizsgálni. Lehetséges, hogy a megyei ügyész és a szerény jövedelmű ügyvéd jövedelme és végzettsége szerint egy státus-csoportba tartozik, de hogy valóságosan, magáértvalóan létezik-e ilyen csoport egy vidéki városban, azt a helyszínen kell ellenőrizni. Kolosi itt nem lát problémát, hanem csak kijelenti, hogy aki minden dimenzióban magas státusú, az biztosan magas általános státussal is bír. Ezt készséggel elhiszük, csak hogy itt az objektivitás nem a státuscsoport objektív létezésére, hanem az egyén általános státusának objektív valóságára vonatkozik. A státusinkonzisztensek esetében Kolosi a kompenzáló mechanizmus fogalmát veti be, mondván, hogy ezzel az egyik dimenzióban elfoglalt alacsony státust kompenzálva „objektíve átlagos, általános státus jön létre”, s így ezek az esetek is besorolhatók a konzisztens státusok hierarchiájába, ha „egyben jelezzük az inkonzisztencia tényét is”. Ehhez nem fűzünk kommentárt . . . Sokkal érdekesebb a továbbmenetel. Kolosi „a hasonló általános státusú egyének összességét . . . státuscsoportnak” nevezi, elismerve, hogy „a státuscsoportok pedig nem valóságos közösségek”.¹² Majd hozzát teszi, hogy az általa használt rétegfogalom nem azonos a státuscsoport fogalmával, amelyet mindazonáltal „igen nagy megismerési értékű leíró kategóriának” tart. De túl kíván rajta lépni, bevezetve a „közösség értékmentes” fogalmát. Szerinte a „közösségnek viszony-meghatározó funkciója van és a közösségek hordozzák az individuumok együttesének társadalmiságát”.¹³ Ez elég homályos. Milyen viszonyt határoz meg a közösség? Mit jelent az, hogy a közösség „hordozza” az individuumok társadalmiságát? — De nézzük tovább: „Szociológiai szempontból éppen ezért nem az a tulajdonképpeni kérdés, hogy *x* vagy *y* mint individuum milyen státuscsoportokban helyezkedik el” — itt álljunk meg egy pillanatra, mielőtt az idézetet tovább folytatnánk, mert ez az árulkodó mondat azt jelenti: a státuscsoportokba sorolás pusztán matematikai-statisztikai manipuláció révén hozza létre a társadalom nominális rétegződését, s mint ilyen nem a szociológia, hanem a statisztika területére tartozik. — Most folytassuk az idézetet: „hanem az, hogy a falun élő, szakmunkás iskolát végzett, férfi ipari szakmunkások és a városi, képzetlen szegények hol helyezkednek el a társadalmi rétegződés sokdimenziós terében. Az individuális általános státusok hasonlósága alapján kijelölt státuscsoportokat tehát éppen abból a szempontból kell értelmeznünk, pontosítanunk és konkretizálnunk, hogy mennyiben írják le a viszony-meghatározó kategóriák sajátos kombinációinak helyét a társadalmi rétegződésben.”¹⁴

Vagyis először megszerkesztjük a szintetikus vagy általános státus alapján a státuscsoportokat. Hogy az így kapott csoportok valóságos rétegek legyenek, „értelmezni, pontosítani és konkretizálni” kell őket egy bizonyos szempontból. Hogy mi az a szempont, már pusztán grammatikailag is nehéz megérteni Kolosi szövegéből. Azt mondja ugyanis, hogy e szóban forgó szempont az, hogy „mennyiben írják le a viszonymeghatározó kategóriák sajátos kombinációinak helyét a társadalmi rétegződésben”. Mi az alany ebben a mellékmondatban? A főmondatban szereplő státuscsoportok, tegyük fel. Akkor a mondat így hangzik: a státuscsoportokat értelmezni stb. kell, abból a szempontból, hogy ezek a státuscsoportok mennyiben írják le stb., stb. (nóte hogy ír egy nem-létező státuscsoport?). A viszonymeghatározó kategóriák társadalmi és szociológiai kategóriák, gazdasági rétegek. Tehát — a példában: falusi, szakmunkás iskolát végzett, férfi, ipari szakmunkások; városi, képzetlen szegények. Hogy ezek miért viszonymeghatározó kategóriák, azt nem értjük, hiszen ezek nem mások, mint *társadalomstatisztikai kategóriák*. Kolosi azt mondja, hogy abban különböznek az ún. strukturális csoportoktól.

hogy „a viszony-meghatározó kategóriákhoz tartozás mindenki számára az evidencia szintjén adott”.¹⁵ Hát persze, mondhatnánk, a városi szegény tudja, hogy ő a városi szegényekhez tartozik, a falusi munkás stb. tudja, hogy ő ezek közé tartozik é.i.t. De hordoznak-e ezáltal csoportviszonyokat? Kolosi ugyanis ez utóbbit fogalmi elemmel véli elkülönítendőnek az ő réteg-fogalmát a státuscsoportétól. Szcsepanskít idézi egyetértőleg: „a társadalmi rétegek belsőleg koherens alakulatok, már bizonyos belső kötelékek által egybefűzött sokaságot alkotnak”.¹⁶ Csakhogy, Kolosi kísérletet sem tesz arra, hogy kimunkálja fogalmilag azt, min alapulnak, miben állnak egyáltalán azok a bizonyos „belső kötelékek”, amik a státuscsoportot társadalmi réteggé „kohérálják”. Olyan eljárást képzel el, hogy először meghatározza az individuumok státusát a különböző dimenziókban, aztán matematikai manipulációkkal létrehozza általános státusukat, aztán az azonos általános státuszú individuumokból státuscsoportot képez, s majd mikor ezzel készen van, nekifog e státuscsoportokat „értelmezni, konkretizálni, pontosítani” a viszony-meghatározó kategóriákkal. Ennek eredménye értelemszerűen csak az lehet, hogy a státuscsoport határai változnak, lesznek egyének, akik egy adott státuscsoportból másikba kerülnek át, egyik státuscsoport kevesebb, másik több egyént fog magában foglalni. De akkor, kérjünk, nem volt-e felesleges dimenziókijelölési, státus-számítási problémákkal bíbelődni, ha egyszer úgyis a társadalom-statisztikai kategóriák határozzák meg a rétegeket? Az eredmény nem más, mint a mintába eső kategóriákba sorolt népesség kategóriái közötti egyenlőtlenségek. Nyugodtan csinálhatta volna azt is, hogy veszi pl. a falusi, szakmunkás iskolát végzett, férfi ipari munkások csoportját, megnézi az ideeső individuumok lakással, bérrel stb. való ellátottságát, kiszámolja mindegyikük általános státusát, aztán az egész réteg általános státusát, s egy skálán elhelyezi a vezetők és értelmiségiek, a szakmunkások stb. mellett valahol a hierarchiában. Akárhogy is, végeredményben társadalom-statisztikai réteghez jutott el, és a társadalmi rétegződéshez. Szó sincs arról, hogy — mint ezt korábban a dimenziók kapcsán megfogalmazta és feladatként kitűzte —, a társadalmi különbségek dimenzióba rendezése révén létrejövő rétegek „a társadalmi struktúrából” lennének levezetve,¹⁷ vagy arra visszavezethetők lennének.

Végeredményben tehát a Kolosi-féle rétegződésvizsgálat nem módosítja a struktúráképet. Legfeljebb arról van szó, hogy a nominális státuscsoportok mint az egyenlőtlenségek mentén kiképzett rétegek társadalomstatisztikai kategóriákként reális (a mi terminológiánkban: léttel bíró) csoportok lesznek, és lehetővé teszik bizonyos mutatók szerinti hierarchikus különbségek megragadását. Úgyhogy a kutatás végcélja a státuscsoportok »„egymásra vetítése”, és ennek alapján a társadalmi rétegződés aktuális modelljének felvázolása«.¹⁸ egyszerűen kivihetetlen, mivel a rétegződéskutatás logikája és a struktúrákutatás logikája gyökeresen más elveken nyugszik.

A „nemzeti főkönyvelés” ideológiai-politikai funkciója

Láttuk, hogy a Kolosi-féle kutatás egészen bizonyosan nem tudja megragadni a magánvaló és magáértvaló csoportokat és közösségeket. Fel sem vetődik, vannak-e nálunk rendies csoportok, vagy hogy az ő értelmében vett társadalmi réteg képes-e és hogyan érdekérvényesítését megszervezni, hogy a munkamegosztási helyen kívül nem játszik-e más tényező is szerepet a hatalomelosztás mechanizmusában stb. Egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy a gazdasági struktúra milyen viszonyban van a politikaival,

a kulturálissal stb. Amit egy ilyenfajta kutatás fel tud vázolni, az nominális csoportok és léttel-bíró (társadalomstatistikai) csoportok jelenléte a társadalomban. Ezeknek a leírása (az egyenlőtlenségekkel együtt) önmagában is elismerésre méltó tudományos teljesítmény. Ezt nem kívánjuk kétségbe vonni.

Más kérdés, hogy a kutató szándékától függetlenül vagy akár annak ellenére milyen ideológiai-politikai funkciót tölt be vizsgálata. Kolosi maga így definiálja kutatási funkcióját és célját: „Mind a konszolidált reformokon alapuló társadalomfejlődéshez nélkülözhetetlen társadalompolitika gyakorlatának kialakításához, mind ennek elfogadtatásához, legitimációjához szükségszerű a társadalom differenciáltságát jól közelítő és e differenciálódás mögöttes mechanizmusait is legalább jelezni képes struktúra- és rétegződéskép felvázolása. Ezek az igények motiválják jelen kutatásunkat”.¹⁹

Bizonyítani igyekeztünk, e kutatások nem vezetnek semmilyen struktúráképhez, adnak viszont egy, az egyenlőtlenségek mentén kialakult rétegződésképet. Eredményei — az eddigi publikációk fényében — nagyjából előre meghatározhatók. Ki fog derülni, hogy az értelmiség általános státusmutatóját tekintve felette áll a munkásosztálynak, (bárha az értelmiség egyötöde egyértelműen rosszabb körülmények között él a legjobb körülmények között élő munkások egyötödénél)²⁰ hogy a vgmk-k felbomlasztják a munkásosztályt, és feszültségeket indukálnak, hogy kitermelődött egy „ügyeskedő” újgazdag réteg, amely „túl jól él” a bérből és fizetésből élőkhez képest, s végül (ezt őszintén reméljük) kimutatja, hogy széles társadalmi rétegek élnek a létminimum környéki alsó státusokban. — Mármost ez a vázlat nem monolit, hanem belsőleg tagolt politikai vezetés „asztalára kerül”. Az elmúlt közel húsz év tapasztalatai azt mutatták, hogy a gazdasági (s egyesek reménye szerint politikai-társadalmi) reform két, egymással összefüggő érveléssel volt támadható: a) a munkásosztály abszolúte, vagy relatíve rosszabb helyzetbe kerül; b) egyes rétegek túlságosan meggazdagodnak. A hetvenes évek elején-közepén ilyen megfontolások vezérelték a „nagyvállalati ellentámadást” és a háztáji elleni támadást, a gazdaságtalan vállalatok állami segéllyel való továbbtengetését munkásvédelmi demagógia mellett mind a mai napig, a második gazdaság elleni burkolt támadások olyan ideológiáját, mint hogy „mindenkinek a főállásban kellene annyit keresni, amennyiből tisztességesen megélhet”, és ilyen érvelések élesztik fel a mindig jelenlévő értelmiségellenes tendenciákat, vagy az értelmiség megosztására irányuló akciókat. Ideológiai szempontból megnyugtató vélhetőleg ugyanezen politikai vezetőrétegeket, „az osztályok közeledését, az osztályok közötti különbségek csökkenését, helyenként kiküszöbölését sugallja”. Nem kell szembenézni ugyanis a munkás-paraszt-értelmiség szentháromságának tarthatatlanságával. Végül, de nem utolsósorban remélhető, hogy a Kolosi-féle rétegződéskutatások elő fogják segíteni a szociálpolitika és intézményrendszere továbbfejlesztését. Innen nézve csak egyetérthetünk Kolosival, ha azt mondja: „Nyilvánvaló tehát, hogy a jelenlegi helyzetben az ösztönző és előrevivő egyenlőtlenségek” (vajon milyen jellegű egyenlőtlenségeket tart Kolosi ösztönzőknek és előrevivőknek?) „igenlésének együtt kell járnia azzal, hogy megakadályozzuk a különböző szempontból hátrányos helyzetű népességcsoportok leszakadását az átlagos társadalmi fejlődéstől, s ezt társadalompolitikai beavatkozással és szocialista demokráciánk további kifejlesztésével biztosítjuk”.²¹

Jegyzetek

1. „Rétegződés és egyenlőtlenség.” <i>Társadalomszerkezet és rétegződés</i> . Kossuth, 1982. 59.	9. uo. 39.
	10. uo.
2. uo. 89.	11. uo. 42.
3. <i>A réteghelyzet-rétegtudat</i> kötetben. Kossuth, 1980, 13.	12. uo. 43.
	13. uo. 45.
4. „Struktúra, rétegződés, metodológia”. <i>Elméletek és hipotézisek</i> . MSzMP KB Társtud. Int., 1982. 28.	14. uo.
	15. uo. 46.
5. uo. 35.	16. uo. 45.
6. uo. 38.	17. uo. 38.
7. uo.	18. uo. 54.
8. uo.	19. uo. 21–22.
	20. „Rétegződés és egyenlőtlenség”, 87.
	21. uo. 90.
-